१. संस्थात्मक वित्त व्यवस्थापनाची ओळख

प्रस्तावना :- वित्त ही संकल्पना पैसे व पैशांचे व्यवस्थापन यांच्याशी निगडित आहे.

हेन्री फोर्ड यांच्या म्हणण्यानुसार "पैसा हा एक हात किंवा पाय आहे. एकतर आपण त्याचा वापर करा किंवा गमवा" व्यवसायात यश मिळविण्यासाठी पैसा किती आवश्यक आहे हे येथे अधोरेखित केले आहे.

१.१ संस्थात्मक वित्तव्यवस्था : अर्थ :- संस्थात्मक वित्तव्यवस्था ही संस्थेसाठी निधी उपलब्धता व त्याचा योग्य विनियोग यांच्याशी संबंधित असते. संस्थेच्या कार्यांना वित्त पुरवठा करणे, भांडवल संरचना, गुंतवणूक निर्णय यांच्याशी ती संबंधित असते.

☆ व्याख्या :- हेन्री हॉगलँड यांच्या मतानुसार, "संस्थात्मक वित्तव्यवस्था, व्यवसायिक संस्थेने केलेले भांडवल संपादन व त्याचा विनियोग या गोष्टींची हाताळणी करते."

संस्थात्मक वित्त व्यवस्थेमध्ये वित्तीय नियोजन भांडवली बाजारपेठ, मुद्राबाजार, भाग भांडवल बाजार यांचा अभ्यास अंतर्भूत आहे. भांडवल निर्मिती, विदेशी भांडवल यांच्याशी समावेश यात केला आहे. वित्तीय संस्था तसेच बँकांनाही यात अनन्य साधारण महत्त्व दिले आहे.

• वित्त व्यवस्थापक खाली नमूद केलेल्या गोष्टींची खात्री देतो

अ) संस्थेकडे पुरेशी व समाधानकारक वित्त व्यवस्था उपलब्ध आहे.
ब) संस्था, किमान मूल्य असलेल्या योग्य प्रकारच्या निधीचा वापर करत आहे.
क) संस्था उभ्या केलेल्या निधीचा योग्य वापर करत आहे.
ड) संस्थेच्या मालकांसाठी कमाल लाभांश निर्मितीसाठी प्रयत्न करत आहे.

Scanned with CamScanner

खाली नमूद केलेले दोन निर्णय हे संस्थात्मक वित्त व्यवस्थेचे आधार आहेत

1) वित्तीय निश्चितीचा निर्णय :- व्यवसायिक संस्थेला वित्तीय भरल भागविण्यासाठी भांडवल बाजारात प्रवेश करण्याचा पर्याय उपलब्ध असतो. या वित्त उभारणीचे पर्याय संस्थेसमोर असतात. समहक्क भाग भांडवल किंवा कर्जाऊ भांडवल यामधील योग्य पर्यायाची निवड संस्था करते.. बँकेतून कर्ज किंवा सार्वजनिक ठेवी कर्जरोख्यांचा पर्याय संस्थेकडे असतो. वित्तीय व्यवस्थापक योग्य भांडवल उभारणीची खात्री देतो" योग्य भांडवल उभारणी म्हणजेच भांडवलाची योग्य रक्कम तसेच योग्य प्रमाणातील कर्जाऊ रक्कम व समहक्क भाग भांडवल यांचे मिश्रण होय"

2) वित्त गुंतवणुकीचा निर्णय :- व्यवसायिक संस्थेला जेव्हा भांडवल प्राप्त करण्याचे विविध पर्याय उपलब्ध होतात तेव्हा भागधारकांना" वित्तीय व्यवस्थापक पुढील निर्णय घेण्यास सज्ज होतो. हे निर्णय म्हणजे निधीचा योग्य रितीने उपयोग करून भागधारकांना कमाल लाभांश मिळवून देणे. याकरिता संस्थेला " भांडवलाचे मूल्य विचारात घ्यावे लागते. एकदा भांडवलाचे मूल्य कळले की मग भांडवलावरील परतावा हा भांडवली मूल्यापेक्षा जास्त असेल, अशा पद्धतीने निधीचे नियोजन संस्था करू शकते. गुंतवणूक करण्यासाठी निधी मिळविणे व व्यवसा-यामध्ये त्याचा यशस्वीरित्या उपयोग करणे यालाच 'गुंतवणुकीचा निर्णय' असे म्हणतात. या संकल्पनेला 'भांडवली अर्थसंकल्प' असेही म्हणतात.

Scanned with CamScanner

1.2 **संस्थात्मक वित्त व्यवस्थेचे महत्व :-** व्यावसायिक संस्थेच्या कार्यात्मक व्यवस्थापनेत उत्पादन, वित्त, विपणन तसेच कर्मचाऱ्यांच्या कृती या सर्वांना खूप महत्व आहे, पण या सर्वांमध्ये सर्वाधिक जास्त महत्व दिले आहे ते वित्तीय कामकाजाला । आता आपण संस्थात्मक वित्त व्यवस्थेचे महत्व जाणून घेऊ या.

1) **निर्णय प्रक्रियेत मदत करते :-** निर्णय हे निधीच्या उपलब्धतेवर व व्यवसायातील कोणतेही कार्य निधीशिवाय स्वतंत्रपणे पार पडत नाही. व्यवसायातील प्रत्येक निर्णय, त्याचा नफ्यावरील परिणाम हे आवश्यक असते. जो प्रकल्प आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य असेल त्याच प्रकल्पाला व्यावसायिक संस्था हिरवा कंदील दाखवते. याप्रकारे संस्थात्मक वित्तव्यवस्था निर्णय प्रक्रियेत मदत करते.

2) **प्रकल्पासाठी भांडवल उभारणी करणे :-** जेव्हा एखादी व्यावसायिक संस्था नवीन उपक्रमात पाऊल टाकते तेव्हा तिला भांडवल उभारणी करणे आवश्यक असते. भांडवल उभारणीसाठी व्यावसायिक संस्था समभाग, कर्जरोखे, बंधपत्रे यांची विक्री करते किंवा बँकेचे कर्ज

3) **संशोधन व विकास कार्यात मदत करते :-** व्यावसायिक प्रकल्पांसाठी संशोधन, विकास व तपशीलवार ओघकार्य करावे लागते. अंमलबजावणीतील तांत्रिक बाजू समजून त्याच्या संशोधनाच्या कामगिरीसाठी निधी उपलब्ध करून देते.

जुन्या उत्पादित वस्तूंची गुणवत्ता सुधारणा किंवा नवीन वस्तूंचे उत्पादन विकसित करून ग्राहकांना आकर्षित करावे लागते. यासाठी कंपनीला बाजार- सर्वेक्षण करावे तसेच बाजाराचे सर्वेक्षण करण्यासाठी व्यक्ती नेमाव्या लागतात. यासाठी आर्थिक आधार लागतो.

Scanned with CamScanner

DATE / /

४) व्यवसाय सुरळीत चालण्यास मदत करते :- निधीचा ओघ सुरळीत असल्यास कर्मचाऱ्यांना पगार वेळेत मिळतो, कर्जाऊ रकमेची परतफेड करता येते, कच्च्या मालाची जेव्हा गरज असते तेव्हा विकत घेता येते. उत्पादित वस्तूंचे विक्री संवर्धन तसेच नवीन वस्तूंचे उत्पादन बाजारात आणण्यास मदत होते.

५) विविध व्यवसायिक कार्यांमध्ये समन्वय साधते :- संस्थात्मक वित्तव्यवस्था, संस्थेतील सर्व कार्यांवर नियंत्रण तसेच समन्वय ठेवण्यात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडते. 'वित्त विभाग पुरेशा भांडवलाचा पुरवठा करू शकत नाही.' असा विचार करणे सुद्धा कठीण आहे कारण जर वित्त विभागाने कच्चा मालाच्या खरेदीसाठी आवश्यक निधीचा पुरवठा न केल्यास आणि दैनंदिन व्यवहार सुरळीत चालण्यासाठी आर्थिक गरजांची पूर्तता न केल्यास 'उत्पादन विभागाचे' काम चालविणे खूप कठीण होईल.

६) विस्तार व विविधीकरणाला प्रोत्साहन देणे :- विस्तारीकरण व विविधीकरणासाठी आधुनिक यंत्रसामुग्री व आधुनिक तंत्रज्ञानाची आवश्यकता असते. संस्थात्मक वित्त व्यवस्था आधुनिक यंत्रसामग्री तसेच आधुनिक तंत्रज्ञान खरेदी करण्यासाठी पैसे उपलब्ध करते, म्हणूनच कंपनीच्या विस्तारीकरणासाठी तसेच विविधीकरणासाठी वित्त अनिवार्य असते.

७) व्यवस्थापकीय जोखिम हाताळणे :- अचानक विक्रीत झालेली घट, नैसर्गिक आपत्तीमुळे झालेला तोटा, संपामुळे झालेला तोटा अशा प्रकारच्या अनेक जोखीम हाताळाव्या लागतात. यासाठी आर्थिक व्यवस्थापनाची गरज असते.

PAGE No.
DATE / /

ड) जुन्या मालमत्ता बदलणे ! - यंत्रसंच व यंत्रसामग्री काळा-नुरूप जुनी झाली की देखभालीसाठी वित्त व्यवस्था आवश्यक कालबाह्य होतात. नवीन यंत्रसामग्री-साठी निधीची गरज असते.

ई) लाभांश आणि व्याज देण्यासाठी मदत करते. - भागधारकांना लाभांश, तसेच कर्जरोखेधारक व बँकांना व्याज देण्यासाठी वित्त व्यवस्था आवश्यक आहे.

१.३ भांडवल आवश्यकता ! - व्यवसायिकाला व्यवसाय चालविण्यासाठी किती भांडवल आवश्यक आहे व कोणत्या स्वरूपात आवश्यक आहे. याचा निर्णय काळजीपूर्वक घ्यावा लागतो. आर्थिक नियोजन व भाविष्य परिस्थितींचा विचार करावा लागतो. म्हणून भांडवलाच्या आवश्यकतेचे प्रमाण ठरविताना उद्योजकाला 'स्थिर भांडवल' व 'खेळते भांडवल' यांची आवश्यकता विचारात घ्यावी लागते.

अ) स्थिर भांडवल ! - दीर्घकालावधीसाठी वापरली जाणारी तसेच विक्रीच्या उद्देशाने न घेतलेली मालमत्ता खरेदी करण्यासाठी जे भांडवल लागते त्यास 'स्थिर भांडवल' म्हणतात.
सरळ शब्दात मांडावयाचे झाल्यास स्थिर भांडवल म्हणजे कोणत्याही प्रकारची "भौतिक मालमत्ता" म्हणजेच स्थिर मालमत्ता होय. ही संपत्ती व्यवसायामध्ये जवळजवळ कायमस्वरूपी राहते. उदा. जमीन व इमारत उपस्कर व अन्वायुक्ती यंत्रसंच व यंत्रे ही स्थिर भांडवल गुंतवणुकीची उदाहरणे आहेत.
अलिकडच्या वर्षात स्थिर भांडवलाची गरज लक्षात घेऊन घेऊन त्याला विशेष महत्व दिले गेले आहे.
भांडवली बाजारातून स्थिर मालमत्ता खरेदीसाठी उद्योजक निधी मिळवितो. यासाठी भाग, कर्जरोखे, बंधपत्रे यांची विक्री केली जाते किंवा दिर्घ मुदतीचे कर्जही घेतले जाते.

Scanned with CamScanner

★ स्थिर भांडवलाच्या आवश्यकतेवर परिणाम करणारे घटक.

1) व्यवसायाचे स्वरूप :- उत्पादन उद्योग व लोकोपयोगी सेवा यांना स्थिर मालमत्ता मिळविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर निधी गुंतवावा लागतो. परंतु खरेदी विक्री व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात स्थिर भांडवलाची गरज नसते.

2) व्यवसायाचे आकारमान :- जेव्हा एखाद्या व्यवसायाची मोठ्या प्रमाणावर व्यापार करण्यासाठी स्थापना केली जाते तेव्हा नैसर्गिकपणे अधिक स्थिर भांडवलाची गरज असते. कारण या व्यवसायात बहुतेक सर्वच प्रक्रिया स्वयंचलित यंत्रे व उपकरणे यांच्या आधारित असतात.

3) ~~व्यवसाय~~ व्यवसायाची व्याप्ती :- एखादी व्यावसायिक संस्था जेव्हा उत्पादन व वितरण या संपूर्ण कार्यासाठी स्थापन केली जाते तेव्हा अधिक प्रमाणात स्थिर भांडवलाची आवश्यकता असते.

4) भाडेतत्त्वाचे प्रमाण :- जर उद्योजकाने भाडे पट्टीच्या तत्त्वावर मालमत्ता संपादन करण्याचा निर्णय घेतला असेल तर व्यवसायात कमी प्रमाणावर निधीची आवश्यकता असते.

5) उपकरणांची व्यवस्था :- उत्पादनाच्या काही प्रक्रिया जर उद्योजकाने करार करून इतरांकडे सुपूर्द करण्याचा विचार केला असेल तर अशा प्रक्रिया पार पाडण्यासाठी त्याला किमान मालमत्तेची गरज ठरते. त्यामुळे व्यवसायामध्ये स्थिर भांडवलाची गरज कमी असते.

Scanned with CamScanner

६) जुन्या मालमत्तेचे संपादन :- जुने यंत्रसंच किंवा जुनी [illegible] साधनसामग्री कमी किमतीत उपलब्ध असेल तर स्थिर मालमत्तेत आवश्यक असलेली गुंतवणूक किमान पातळीवर केली जाते.

७) सवलतीच्या दरात मालमत्ता संपादन :- औद्योगिक पातळीवर औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी सरकार सवलतीच्या दरात जमीन व बांधकाम साहित्य देऊ करते. यंत्रसंच व साधनसामग्री [illegible] आधारावर उपलब्ध करून दिली जातात. अशा सुविधांमुळे स्थिर मालमत्तेची आवश्यकता कमी असते.

८) आंतरराष्ट्रीय स्थिती :- आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यवसाय करणाऱ्या मोठ्या कंपन्यांसाठी हा घटक खूप महत्त्वाचा आहे. उदा. युद्धाची शक्यता असताना [illegible] त्यामुळे [illegible] कच्चा माल खरेदी करण्याची [illegible] निर्माण होणार असेल तर कंपनी स्थिर मालमत्तेच्या विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात निधी गुंतवण्याचा निर्णय घेते.

९) उत्पादनाच्या [illegible] :- कंपनीच्या भविष्यकाळात उत्पादन वाढविण्याचा उद्देश असेल तर त्या प्रकारच्या व्यावसायिक विकासासाठी दिशा दाखविली जाते. अशा परिस्थितीत मोठ्या प्रमाणात निधी स्थिर मालमत्तेमध्ये गुंतविला जातो. त्यामुळे भविष्यात [illegible] विकासाला वाव होतो.

१०) लोकसंख्येचा कल :- लोकसंख्येचा [illegible] वाढत असल्यास ती उत्पादकांना [illegible] त्यांच्याशी [illegible] करते. उदा. [illegible] उद्योग, इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंचे उत्पादन, [illegible] कंपन्यांचा व्यवसाय [illegible] उद्योगांना मोठ्या प्रमाणावर स्थिर भांडवल लागते.

Scanned with CamScanner

11) ग्राहक प्राधान्य !- वस्तू व सेवा प्रदान करणाऱ्या अशा व्यवसायाला योग्य मागणी असेल तर त्यांना मोठ्या प्रमाणावर स्थिर भांडवलाची आवश्यकता असते उदा., मोबाईल फोन उत्पादक तसेच मोबाईल नेटवर्क प्रदाते.

12) स्पर्धात्मक घटक ! हा स्थिर भांडवलाच्या आवश्यकतेच्या निर्णय प्रक्रियेतील सर्वात मुख्य घटक आहे. प्रतिस्पर्धी व्यवसायिकांपैकी कोणाएखाद्या व्यवसायिकाने स्वयंचलित यंत्रणा राबविण्यास सुरूवात केली तर त्याच प्रकारच्या व्यवसायाबाबत कार्यरत असणारे इतर व्यवसायिक त्याचे अनुकरण करण्यास उद्युक्त होतात

ब) खेळते भांडवल !- दैनंदिन कार्ये पार पाडण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या भांडवलास खेळते भांडवल असे म्हणतात. स्थिर भांडवलाची आवश्यकता लक्षात घेतल्यानंतर प्रवर्तकांना व्यवसायाचे कार्य सुरळीत पार पाडण्यासाठी आवश्यक असा निधीचा अंदाज घ्यावा लागतो. व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आवश्यक असा कच्चामाल साठा करण्या- -साठी निधीची गरज लागते. तयार उत्पादित वस्तूंचा पुरेसा साठा राखण्यासाठी भांडवलाची गरज असते.

★ खेळत्या भांडवलाच्या आवश्यकतेवर परिणाम करणारे घटक :-

1) व्यवसायाचे स्वरूप :- दैनंदिन वापराच्या आवश्यक वस्तूंच्या उत्पादनात गुंतलेल्या व्यावसायिक संस्थांना तुलनेने कमी खेळत्या भांडवलाची गरज असते. कारण दायित्वाची काळजी घेण्यासाठी संस्थेत सतत व पुरेसा रोख रकमेचा ओघ सुरू असतो त्याचप्रमाणे सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये ग्राहकांकडून रोख रकमेचा ओघ सतत सुरू असल्याकारणाने खेळत्या भांडवलाचे प्रमाण खूप कमी असते

2) व्यवसायाचे आकारमान :- व्यवसायाच्या आकारमानाचा अंदाज त्याच्या एकूण कार्यक्षेत्राच्या प्रमाणावरून ठरविला जातो. मोठ्या प्रमाणावर व्यापार करणाऱ्या कंपनीस खेळत्या भांडवलाची अधिक गरज असते.

3) विक्रीचे प्रमाण :- हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. एकूण विक्रीचे प्रमाण व खेळते भांडवल यांचे एकमेकांशी थेट नाते आहे. जर विक्रीचे प्रमाण वाढते असेल तर त्याच प्रमाणात खेळते भांडवलही उपलब्ध करून द्यावे लागते.

4) उत्पादन चक्र :- कच्च्या मालाचे तयार वस्तूमध्ये रूपांतर करण्याच्या प्रक्रियेला 'उत्पादन चक्र' असे म्हणतात. जर उत्पादन चक्राला लागणारा कालावधी मोठा असेल तर खेळते भांडवल जास्त प्रमाणात लागते. या उलट जर उत्पादन चक्राची कालावधी कमी असेल तर खेळते भांडवल कमी प्रमाणात लागते.

Scanned with CamScanner

५) <u>व्यापारी चक्र</u>!- जेव्हा बाजारात 'तेजी' असते तेव्हा विक्रीच्या एकूण प्रमाणात वाढ होत असते त्यामुळे वस्तुचा साठा वाढविणे आवश्यक असते. मालसाठा करून ठेवण्यासाठी जास्त गुंतवणुकीची गरज असते. यासाठी अतिरिक्त खेळत्या भांडवलाचा उपयोग करणे क्रमप्राप्त होते.

या उलट जेव्हा मंदीचा काळ असतो तेव्हा विक्रीचे प्रमाण कमी असते त्यामुळे खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता कमी झालेली असते.

६) <u>खरेदी व विक्रीच्या अटी</u> !- कंपनी स्वतः खरेदी करताना उधारीच्या सवलतीचा फायदा घेते पण वस्तुंची विक्री करताना अशी सवलत ग्राहकांना देत नाही असे धोरण राबविणाऱ्या कंपनीस खेळते भांडवल कमी लागते

या उलट ज्या कंपनीला उधारीवर माल मिळत नाही पण विक्री करताना वस्तू उधारीने द्याव्या लागतात अशा कंपनीस खेळते भांडवल ~~कमी~~ जास्त लागते.

७) <u>उधारीवरील अंकुश</u> !- उधारीवर अंकुश ठेवताना काही गोष्टींकडे लक्ष द्यावे लागते.

उदा., उधार विक्रीचे प्रमाण, उधारीच्या अटी, वसुलीचे धोरण इत्यादींचा समावेश यात करता येईल.

याउलट हेच धोरण जर उदार असेल तर वसुलीचा प्रश्न उद्भवतो. योग्य वेळेत वसुली झाली नाही तर बुडीत कर्जाची शक्यता असते. अशा कंपनीला खेळत्या भांडवलाची जास्त गरज भासते.

कंपनी रोखीचा व्यवहार करत असेल तर खेळते भांडवल कमी असते.

Scanned with CamScanner

DATE / /

8) प्रगतीचा व विकासाचा वेग ! कंपनीच्या उत्कर्षाबरोबर खेळत्या भांडवलाची गरजही वाढते. सातत्याने प्रगतीपथावर असणाऱ्या कंपनीस निधीची आवश्यकता सतत भासते.

9) व्यवस्थापनेची कुवत !- उत्पादन व वितरण यामध्ये योग्य समन्वय असेल तर खेळत्या भांडवलाची ~~जास्त~~ कमी गरज असते. तसेच ज्या कंपनीस मालसाठा करून ठेवावा लागतो त्यांना खेळत्या भांडवलाची जास्त गरज असते.

10) बाह्य घटक !- वित्तीय संस्था तसेच बँका जर जरुरीच्या वेळेस निधी उपलब्ध करून देत असतील तर खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता जास्त नसते.

Scanned with CamScanner